

Рижєва Н.О.

<https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗБРОЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ПЕРСОНІФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення та концептуалізації історичного зброєзнавства в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначений період характеризується трансформацією від аматорського збирання старожитностей до закладення підвалин мілітарної спадщини, що відбувалося на тлі піднесенням історико-культурного руху, розвитку археології та формування приватних і музейних колекцій. Обґрунтовано, що саме в цей час зброя починає розглядатися як самодостатнє історичне джерело, здатне реконструювати технологічний та соціально-культурний рівень розвитку тогочасного суспільства. Ключову роль у цьому процесі відіграла науково-дослідна синергія Д. Самоквасова, М. Біляшівського, В. Антоновича та системна меценатська допомога В. Тарновського. Завдяки комплексному аналізу писемних джерел, у поєднанні з масштабними польовими дослідженнями, вчені змогли верифікувати архівні дані матеріальними джерелами та трансформувати вивчення артефактів мілітарної спадщини у ширший соціокультурний і державотворчий контекст на українських теренах. Дослідження репрезентативних курганних ансамблів та результати масштабних розкопок археологічних об'єктів дозволили науковцям реконструювати еволюцію військової справи у безпосередньому зв'язку з динамікою соціальної стратифікації давньоруського суспільства. Особливий акцент у роботі зроблено на залученні вченими методів зіставлення технологій виготовлення зброї зі зразками Сходу та Заходу та обґрунтуванні високого рівня її самобутності місцевого зброярства. Визначений підхід дав змогу трактувати озброєння як ключовий символ суспільного становища воїна. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. важливим чинником інституціоналізації історичного зброєзнавства стало формування приватних колекцій та музейних фондів, що створило умови для наукової реконструкції мілітарної культури і соціальної структури давньої України. Це посприяло акумуляції репрезентативної джерельної бази, створенню умов для комплексної наукової реконструкції мілітарної парадигми та соціальної стратифікації суспільства, що зберігає свою релевантність для сучасного академічного дискурсу.

Ключові слова: зброєзнавство, археологічні джерела, колекції, військова справа, поховання, середньовіччя, Русь, зброя, дослідження.

Постановка проблеми. Розуміння історії України в контексті військової сили є вагомим маркером загального осмислення цивілізаційного виміру. Сучасна наука спільнота визначену проблематику розглядає в безпосередній взаємодії між державотворенням, національною свідомістю та певними реаліями історичного поступу. Вивчення історії зброї на підставі новітніх реалій має важливе значення та пояснює закономірність формування історичного зброєзнавства як міждисциплінарної галузі історичної науки, що поєднує археологію, історію військової справи, історію матеріальної культури та мистецтвознавство.

В Україні формування дослідницько-пошукової традиції історії військової сили та культури зброярства стали предметом розробок аматорів та науковців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Актуальність представленого дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу науково-практичного досвіду та первинних дослідницьких засад тогочасних фундаторів історичного зброєзнавства. Саме їх археологічні розвідки, комплексна робота з джерельними матеріалами, формування приватних і публічних музейних колекцій, а також впровадження методів наукової атрибуції артефактів стали тим необхідним

підґрунтям, що дозволило розпочати процес інтеграції мілітарної спадщини на українських теренах у соціокультурний та державотворчий контекст. Отже, звернення до витоків українського зброєзнавства дозволяє не лише реконструювати історію військової справи, а й простежити процес формування наукових інституцій та національної музейної мережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про інтерес сучасної української історіографії до постатей фундаторів вітчизняного зброєзнавства. Збереження історико-культурної спадщини В. Тарновським (молодшим) на засадах меценатської діяльності досліджували – А. Клепак [17; 18], Л. Линюк [21], О. Черненко [33]. Спадщина Д. Самоквасова в контексті вивчення давньоруських старожитностей переосмислюється в роботах зацікавлених істориків, археологів та музеєзнавців О. Васюти [7], А. Коржа [19], Ю. Полідовича, Є. Величко О. [22], В. Яценко [33]. Діяльність В. Антоновича як організатора київської історичної школи та всього комплексу історико-наукових досліджень, у тому числі й щодо мілітарної історії, відтворюється в роботах М. Гендіна [8], Л. Григор'євої [9; 10], С. Іваницької [13], О. Кіяна [16] Робота М. Біляшівського аналізується в працях Л. Дідух [11], А. Клепак [15]. Попри наявність тематично окреслених досліджень, комплексна актуалізація спадщини цих фундаторів є важливою як для створення цілісної картини становлення українського зброєзнавства, так і позбавлення його певних ідеологічних нашарувань.

Постановка завдання. Метою роботи є ретроспективний аналіз дослідницької практики та первинної систематизації мілітарної спадщини на українських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст., а також висвітлення ролі В. Тарновського-молодшого, Д. Самоквасова, М. Біляшевського та В. Антоновича в процесі формування джерельної бази та становлення наукових засад вітчизняного зброєзнавства.

Методологічну основу статті становить комплексний підхід, що базується на принципах історизму, об'єктивності та наукової верифікації археологічних знахідок через писемні джерела.

Виклад основного матеріалу. Визначальні акценти у формуванні досліджень мілітарної спадщини збігаються з реаліями другої половини XIX ст., коли матеріалізація інноваційної проблематики була безпосередньо пов'язана із загальним піднесенням історико-культурного руху, розвитком археології та формуванням приватних і музейних колекцій. Переконалим свідченням

наявного тренду стала діяльність Василя Тарновського (1838–1899 рр.), видатного українського мецената та колекціонера [18]. Його батько, Василь Тарновський (старший – так його персоналізують у сучасному українському науковому середовищі), був відомим етнографом, другом Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. В. Тарновський-молодший стає представником нової, для свого часу, культурно-громадської генерації, яка заклала підвалини для подальшої інституціоналізації вітчизняного зброєзнавства. Його «справою життя» стало збирання пам'яток української старовини, у першу чергу, доби козаччини та збереження національної пам'яті [21, с. 102]. В. Тарновський зумів поступово переформатувати своє «захоплення» старожитностями – від купівлі окремих предметів та фінансування археологічних розкопок до наукової систематизації колекції. У 1870–1890-х рр. завдяки його фінансуванню стала можливою реалізація знакових археологічних проєктів: у Чернігові (розкопки – Чорної Могили); розкопки курганів періоду бронзи та скіфського часу на території Чернігівської та Полтавської губерній; порятунок «скарбів» Княжої гори. Археологічні знахідки поповнювали колекцію В. Тарновського та ставали об'єктами перших зброєзнавчих описів.

У процесі систематизації матеріальних джерел визначаються пріоритетні акценти колекціонування, що стосувалися історії зброї давньої Русі та козаччини. Поступово меценатська діяльність та захопленість «антикваріатом» трансформуються В. Тарновським у цілеспрямоване вивчення матеріальних доказів існування соціально-економічних особливостей та військових традицій на теренах України, що знаходить практичну реалізацію у спробах каталогізації його колекції [14]. Відомий український історик-зброєзнавець, Д. Тоїчкін вказує, «Особливу увагу необхідно звернути на відмінно проілюстрований каталог зібрання В. Тарнавського, ...експонати колекції Чернігівського історичного музею уперше введено до наукового обігу саме у зазначеному каталозі» [30, с. 15]. у якому «використовувався прогресивний на сучасному йому (В. Тарнавському – авт.) етапі розвитку історичної науки метод дифірінціюючи зброю відповідно до її походження» [29, с. 171].

Свідченням вагомої наукової цінності створеної меценатом колекції стає відкриття у 1902 році на її основі музею українських старожитностей. (Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського). У музеї були представлені як унікальні документи, так й матеріальні артефакти.

Колекція зброї В. Тарновського стала справжньою «мілітарною енциклопедією», вона налічувала рідкісні експонати та представила безперервну еволюцію озброєння на українських землях – від артефактів давнього періоду до козацької шаблі та гетьманської булави. Колекцію можна визнати своєрідним фундаментом, на якому постало українське історичне зброєзнавство, оскільки вона вперше об'єднала артефакти з чіткою історичною та археологічною прив'язкою. Сучасні українські дослідники вважають, що проведена систематизація сприяла перетворенню аматорської збірки на повноцінний науковий об'єкт [17, с. 129–132; 24, с. 6–7; 32, с. 81–84].

У 1870–1890-х рр. меценатська діяльність В. Тарновського сприяла появі талановитих дослідників історичної «старовини», які перетворювали аматорські пошуки на фундаментальні наукові розвідки, у тому числі – із історії зброї. У 1870-х рр. завдяки фінансовій підтримці В. Тарновського одним із творців матеріальних та джерельних засад військово-історичних досліджень став Дмитро Самоквасов (1843–1911 рр.).

Його професійне зростання як юриста, професора історії права (докторська дисертація «Історія руського права», 1878 рік) супроводжувалося заглибленням у проблематику формування держави та права Давньої Русі, історію розвитку міст, організацію війська та мілітарні реалії середньовіччя [25; 26].

Прагнення до практичного розуміння визначеної проблематики спонукало Д. Самоквасова до участі в археологічних розкопках. У 1872–1873 рр. у Чернігові він розпочинає масштабні археологічні роботи – розкопки кургану Чорна Могила (матеріальне забезпечення здійснював В.Тарновський) [27, с. 4–36]. Знайдені Д. Самоквасовим зразки давньоруської зброї: мечі, шоломи, кольчуги та наконечники стріл визнаються в наш час «еталоном» у процесі вивчення військового спорядження. Вони є найбільш дослідженими й верифікованими артефактами в східноєвропейській археології, оскільки мають чітке датування та унікальну технологію виготовлення (наприклад, позолота шоломів), яка поєднувала скандинавські та місцеві елементи IX–X ст. [6, с. 3–6, 10–13].

У 1892–1911 рр. Д. Самоквасов очолював архів Міністерства юстиції (Москва) та зумів поєднати роботу головного архіваріуса з «польовою» археологією. Пошуки матеріальних артефактів стали складовою його наукових досліджень та зберігали актуальність майже 40 років. Археологічні пошуки Д. Самоквасова охопили певну територію

сучасної України, зокрема Лівобережну (Чернігівщина, Полтавщина) та Правобережну (Київщина, Волинь) частини, що в адміністративному поділі відповідали Лівобережним губерніям та Південно-Західному краю XIX ст. Об'єктом багаторічних розкопок Д. Самоквасова стали курганні некрополі та городища в басейнах річок Десна, Дніпро, Сула та Західний Буг, які представляли основні регіони формування східнослов'янських племінних союзів та історичне ядро Давньоруської держави [7, с. 5–8, 12; 19, с. 70–72; 22, с. 130–139; 33].

У науковій площині дослідника формується переконання, що архівні документи мають вивчатися разом археологічними артефактами. Учений наполягав, що в роботі дослідника потрібен комплексний підхід на підставі якого археологія, матеріальні джерела ставали рівноправними партнерами писемної історії та архівознавства в процесі реконструкції минулого. На підставі знайдених ним архівних документів він локалізував (метод ретроспективної локалізації), а потім, за допомогою археологічних розкопок, знаходив певні городища, об'єкти військового спрямування, які раніше вважалися літературними переказами легенд [25; 27; 33].

Цілком зрозуміло, що на сучасному етапі розвитку історії зброєзнавства звернення до наукових висновків та описів Д. Самоквасовим зброї та її функціонального призначення вимагають певного «критичного» осмислення. Потрібно враховувати наявність помилок у його авторських розробках (хронологічна та термінологічна плутанина типів зброї та періодів її створення), що пояснюється рівнем розвитку науки та методами археологічних розкопок другої половини XIX – початку XX ст. [6, с. 10–12; 33].

Загалом вагомість наукових досліджень Д. Самоквасова не підлягає сумніву, а його роботи «Могилині старожитності Сіверянської Чернігівщини» «Курс історії руського права» та інші заклали теоретичний і фактологічний фундамент для подальшого становлення військової історії [26; 27].

Вважаємо за потрібне наголосити, що на початок XXI ст. переважна більшість артефактів матеріально-культурної спадщини видатного науковця, – колекція із декількох тисяч одиниць, – знаходиться за межами України і сконцентрована в Росії, де його науково-дослідна діяльність вмонтована в імперську історію як «російського вченого». Проте сьогодні українські історики, музеєзнавці й громадські діячі активно працюють над «репатріацією» його колекції та формують, за новою

парадигмою цивілізаційного розвитку, об'єктивне уявлення щодо пріоритетів знаходження історико-наукової спадщини Д. Самоквасова.

Вітчизняні науковці підкреслюють, якщо за часовими реаліями кінця ХІХ – початку ХХ ст. робота Д. Самоквасова була інтегрована в російську імперську систему, проте об'єктом досліджень стала саме українська минувшина, яка має повернутися в наукову скарбницю матеріальної культури України ХХІ ст. Нагальну необхідність повернення в Україну даної матеріально-культурної спадщини обґрунтував авторитетний вітчизняний науковець Сергій Кот (1958–2022 рр.). Він підкреслював, що знайдені артефакти вивозилися до Москви через імперську політику загальної «централізації» науки і позбавляли Україну її ключових речових джерел [20, с. 190–191]. «Самоквасов, – підкреслює С. Кот, – мріяв про створення у Чернігові Музею сіверянських старожитностей, до якого хотів передати свої знахідки. Проте добитися цього йому не вдалося... Лише дуже невелику частину пам'яток після смерті Самоквасова, згідно з його заповітом, вдова покійного передала до Чернігова» [20, с. 189–190]. Отже, досить логічним є висновок, що доля знахідок Д. Самоквасова яскравий приклад «вкраденої спадщини» та «вимушеного вивезення» артефактів, які доводять високий рівень військової справи та загальної культури на теренах України.

Саме тому, об'єктивне визнання необхідності повернення спадщини Д. Самоквасова та її узгалянення на підставі сучасних акцентів української науки має стати нагальною потребою на майбутнє. Очевидною є необхідність вироблення чіткої, зрозумілої та послідовної державної політики щодо долі українських культурних цінностей на території Російської Федерації [20, с. 803–827].

Звернемо увагу, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. становлення історичного зброєзнавства стало справою певного кола інтелектуалів, яких об'єднували наукові пошуки та особистісні інтереси. Після фундаментальних відкриттів Д. Самоквасова на Чернігівщині, які дозволили ввести в науковий обіг унікальні зразки давньоруського озброєння, своєрідним продовженням дослідницьких пошуків стала діяльність Миколи Біляшівського. Варто акцентувати, що обох дослідників об'єднувала базова юридична освіта, яка, на наш погляд, сприяла виробленню особливого підходу до матеріальних джерел. Дипломовані юристи сприймали артефакти не тільки як старожитності, а й вважали їх беззаперечними «матеріальними доказами» історії. Це зумовило

їхню вимогливість до точної фіксації, детального опису та прагнення створити певні системи класифікації військового спорядження.

Саме «авторський» підхід до аналізу матеріальної культури запровадив М. Біляшівський у процесі розкопок на Княжій горі, поблизу міста Каніва (традиційно, ця територія ототожнюється з літописним містом-фортецею Роднем Х–ХІІІ ст.). Зауважимо, що на початку 1890-х рр. Княжа гора була своєрідним «ельдорадо» для скарбошукачів, які не розуміли наукової цінності наявних на її території історичних предметів [3].

Системна протидія знищенню та порятунок унікальної середньовічної пам'ятки стали можливими завдяки об'єднанню матеріальних та інтелектуальних зусиль своєрідного «трикутника» – В. Тарновського, М. Біляшівського, В. Антоновича. Ключову роль у порятунку Княжої гори відіграв В. Тарновський, саме він був власником земель та визнаним колекціонером. Він першим усвідомив, що без фахової експертизи та системних досліджень унікальний пласт військової культури буде назавжди втрачений, і вирішив надати розкопкам Княжої гори суто наукового спрямування. Реалізацію цієї мети він запропонував М. Біляшівському, який вже мав певний досвід самостійних археологічних розвідок. Підкреслимо, що його дослідницька культура формувалася під ідейним впливом Володимира Антоновича, який забезпечував науковий супровід пошукових робіт. Фахова юридична освіта та офіційний статус дослідника дозволили М. Біляшівському стати гарантом легальності робіт із подальшою систематизацією колекції [11, с. 125–127; 17 с. 130–133].

У 1891 р. М. Біляшівський, спираючись на поради В. Антоновича, починає комплексні розкопки на території Княжої гори. Він запроваджує науковий підхід пошуку та збереження артефактів: фіксацію місця знахідки; аналіз і описи кожного культурного шару та археологічних знахідок. Зафіксовані в процесі розкопок артефакти (описи предметів) засвідчили вагому роль військового компонента в забезпеченні життєдіяльності давньоруського міста ХІ–ХІІІ ст. Серед систематизованих археологічних матеріалів значну частину становили озброєння та військовий інвентар [3].

Основними знахідками були: зброя ближнього бою – мечі, бойові сокири, чекани, наконечники списів; дистанційна зброя – залізні наконечники стріл різних типів (для пробивання кольчуг та полювання), а також деталі композитних луків; ударна зброя – залізні та бронзові булави, а також кистені (бойові гирьки), які здебільшого мали

орнаменти, що вказувало на високий статус їхніх власників. Наявність великої кількості шпор, вудил, стрепен та деталей кінської зброї свідчило про потужний гарнізон.

Масштабність та наукова цінність артефактів Княжої гори змусила М. Біляшівського здійснити первину типологізацію озброєння. Він прагнув диференціювати артефакти за функціональним призначенням та морфологічними ознаками. Дослідник намагався виокремити характерні «місцеві» типи та вказати на їхню схожість із північноєвропейськими або східними прототипами. Важливо наголосити, що комплекс матеріальних джерел військового призначення, виявлений під час розкопок на Княжій горі, був зафіксований М. Біляшівським та пройшов первинну інвентаризацію в колекції В. Тарновського (на це вказано в нашій статті вище). Незважаючи на недосконалість тогочасної методики, саме це збережене ядро знахідок стало необхідною фактологічною базою для подальших фундаментальних досліджень військової справи науковцями ХХ–ХХІ ст. Це дозволило сучасним українським дослідникам інтегрувати збережений масив артефактів в загальноєвропейський контекст розвитку озброєння доби середньовіччя. Завдяки класифікаційним карткам та описам (своєрідним «паспортів» артефактів), що створив М. Біляшівський, зброя стала сприйматися як маркер культурних та економічних зв'язків України з Заходом та Сходом [15, с. 78–79].

Накопичений досвід наукової систематизації матеріальних артефактів та робота з колекцією В. Тарновського стали своєрідним фундаментом для подальшої діяльності М. Біляшівського [4, с. 31–38]. У 1902 р він стає директором новоствореного «Київського художньо-промислового і наукового музею», де використав зброєзнавчий та археологічний досвід у процесі розбудови «Археологічного відділу» [5]. Сюди потрапили предмети, що мали найбільше наукове значення для реконструкції побуту та військової справи Київської Русі, що стало початком систематизації хаотичних на той час колекцій. Зброя розглядалася не лише як засіб ведення бою, а як складний історичний артефакт, ключове джерело для вивчення історії, що дозволило здійснити перехід від простого накопичення артефактів до їх соціокультурної інтерпретації [5; 11, с. 122–123; 17, с. 130–133].

Попри постійний брак фінансування та організаційні труднощі, М. Біляшівському вдалося залучити до формування фондів провідних археологів та меценатів. Це дозволило розпочати

перетворення музею зі звичайної виставки на дослідницьку базу для вивчення матеріальної культури, зокрема доби Київської Русі. Його діяльність стала однією з перших спроб впровадження наукової систематизації в умовах тогочасної музейної мережі.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. одним із фундаторів військово-історичних студій в Україні стає Володимир Антонович (1834–908 рр.) – історик, археолог, етнограф, професор Київського університету, засновник української археології та організатор київської школи істориків (школа Антоновича) [13; 16; 23]. Значення та роль В. Антоновича в розвитку історичної думки України загально визнано, у нашій роботі зосередимося на його сприйнятті мілітарних реалій минувшини.

У 1863–1882 рр. за його редакцією та вступними статтями було підготовлено 8 томів (збірників) давніх актів «Архива Юго-Западной России». Змістовним наповненням збірників став величезний масив документів, складовим компонентом яких стали унікальні – близько 2200 актів, загальною кількістю понад 4000 аркушів. «Велика заслуга В. Антоновича, – як зазначає сучасна українська дослідниця М. Палієнко, – полягала, передусім, у значно ширшому розумінні ним історичної та джерельної цінності документів, їх ролі у реконструкції історичних подій та встановленні фактів і, зрештою, створенні джерельного фундаменту для наукових праць з української історії» [23, с. 68]. Ці документи висвітлювали й мілітарні аспекти (військовий устрій, зброю, фортифікації, тощо) історії України ХІV–ХVІІІ ст.

У передмовях до вказаних томів В. Антонович оприлюднив власну концепцію української історії як процесу «саморозвитку» народу [23, с. 67–71], де військова сила відігравала вагомий роль. Він прослідкував перехід від холодного озброєння воїнів Русі (сокири, списи, мечі) до вогнепальної зброї (козацтва). Подальші наукові розробки (дослідження про древлян та походження козацтва) дозволили йому проаналізувати мілітарні реалії та військову справу Русі крізь призму трансформацій соціальної структури, у якій дружинники були «професійною військовою корпорацією», що жила за рахунок походів та зборів. В. Антонович розглядав зброю не просто як технічний засіб, а як символ соціального статусу [1; 2].

Звернемо увагу, що в другій половині ХІХ ст. загальноєвропейським трендом науковців та аматорів були археологічні дослідження [31, с. 240–241]. Саме вони у 1870–1890-х рр.

стають науковим пріоритетом В. Антоновича та підіймають його розвідки на новий рівень. Безпосередня участь у розкопках численних курганів та городищ дозволила вченому на підставі систематизації конкретних артефактів проаналізувати побут, озброєння і військову справу слов'янських племен (древлян, полян, сіверян) [1; 10, с. 129–132; 28, с. 118–121].

Авторський аналіз артефактів давнини сприяв розробці наукової методики фіксації знахідок (із урахуванням вимог стратиграфії вивчалася послідовність культурних шарів для датування знахідок), що дозволило ідентифікувати типи зброї та воєнного спорядження різних епох.

Він класифікував знайдені в давньоруських похованнях артефакти: мечі (наприклад – «каролінзькі» характерні для епохи вікінгів); бойові сокири (за функціональним призначенням); наконечники стріл, списи тощо. У процесі опису конструкцій шоломів та кольчуг В. Антонович відзначав, що військове спорядження було результатом синтезу місцевих традицій та запозичень (скандинавських, візантійських, східних). Учений розглядав військо та зброю Русі комплексно – крізь призму археологічних артефактів та критичного аналізу літописів. На підставі узагальнень археологічних знахідок залишків зброярень науковець критично переглядав літописні згадки про «кузні», де виготовлялася зброя доби середньовіччя. У процесі дослідження поховань козацької доби він намагався не тільки зібрати інформацію про самотність українського воїнства, а й відстежити його міліарну історію та систематизувати зброю. Науково-пошукова робота Володимира Боніфатійовича заклала нові підвалини до вивчення міліарної історії. Вона перестала бути переліком битв або їх «романтичних описів» і поступово перетворювалася на науку про військові ресурси, технологічну культуру зброярів, фортифікацію тощо.

Наукові здобутки В. Антоновича отримали позитивне визнання дослідників ХХ та ХХІ ст. Він сформував та систематизував широке коло джерельної та матеріально-культурної спадщини, яка дозволила значній когорті вітчизняних науковців активізувати роботу в напрямку військово-історичних досліджень. Водночас наукові реалії сьогодення дозволяють переглянути як окремі теоретичні висновки В. Антоновича, так і специфіку його методики формування джерельної бази на підставі археологічних досліджень. Попри вагомий внесок у систематизацію слов'янських старожитностей, підхід ученого подекуди піддається

критиці за надмірну швидкість та масовість розкопок. Такий «статистичний» підхід, орієнтований передусім на кількісний збір артефактів, часто призводив до недостатньої фіксації стратиграфії, мікродеталей та органічних залишків, що з позицій сучасної археології розглядається як суттєвий методичний недолік [9, с. 50–51; 10, с. 131; 12, с. 12–14, 102–108, 238–239].

Зауважимо, що наведені помилки були типовими в роботі дослідників, які стояли у витоків світової міліарної історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тоді ж безумовним досягненнями В. Антоновича стає використання археологічних даних як наукового інструменту та прагнення до «поєднання» архівних джерел і матеріальних артефактів. Його первинні описи дозволили наступним поколінням створити сучасну еталонну класифікацію середньовічної зброї.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що формування вітчизняного історичного зброєзнавства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. пройшло шлях від аматорського зацікавлення до наукової систематизації в межах археологічних пошуків, дослідження першоджерел і становлення музейних осередків. Саме музеї стали майданчиками, де в публічному просторі відбувалася концентрація та репрезентація мілітарної спадщини, що дозволило перетворити приватні збірки на об'єкти системного вивчення та подальшого фахового опрацювання й класифікації військових старожитностей. Цей процес був невід'ємним від історико-соціального контексту – загального піднесення українського національного руху та прагнення інтелігенції обґрунтувати тяглість державотворчих традицій.

Діяльність В. Тарновського (молодшого) створила необхідну матеріальну базу, зосередивши в одній колекції розпорошені артефакти, що стало фундаментом для подальших студій. Археологічні відкриття Д. Самоквасова, зокрема знахідки зброї Русі (із кургану Чорна Могила), надали дослідникам унікальний фактологічний матеріал для реконструкції військового потенціалу Давньої держави. Важливо, що цей доробок Д. Самоквасова посилив ґрунтовною роботою в архівах, що дозволило поєднати речові артефакти з писемними свідченнями про військову організацію минулого. М. Біляшевський значно розширив потенціали наукових досліджень завдяки власним розкопкам (перш за все, на Княжій горі) і застав як директор провідного київського музею стандарти зберігання та класифікації військових старожитностей. Науковий метод В. Антоновича дозволив

остаточно перетворити ці дискретні емпіричні дані на логічну систему вивчення мілітарного минулого. Напрацювання вчених заклали першоджерельну базу та сформували перші класифікаційні підходи, які стали необхідним підґрунтям

для подальших досліджень мілітарної історії. Сучасне українське зброєзнавство продовжує розвивати започатковані ними традиції, переосмислюючи зброярську культуру як складник історичної ідентичності та культурної спадщини.

Список літератури:

1. Антонович В. Б. История малорусского козачества : лекции проф. ун-та Св. Владимира В. Б. Антоновича. Киев : Литограф. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882–1885. 168 с.
2. Антонович В. Б. Древности Юго-Западного края: раскопки в стране древлян. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1893. 78 с.
3. Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. 44 с.
4. Беляшевский Н. К вопросу о программе киевского музея древностей и искусств. *Археологическая летопись Южной России*. 1900. № 3. С. 31–38.
5. Біляшівський М. Наші національні скарби. Київ : Шлях, 1918. 14 с.
6. Васюга О. О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 3–18.
7. Васюга О. О. Ще раз до питання про один цікавий артефакт з Чернігівського кургану Гульбище. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 4–17. DOI: 10.5281/zenodo.4650178.
8. Гендін М. С. Погляди В. Б. Антоновича на процеси державотворення України. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2022. Вип. 27. С. 21–33.
9. Григор'єва Л. Р. Роль В. Б. Антоновича (1834–1908) у формуванні української археології. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. Вип. 35. С. 49–54.
10. Григор'єва Л. Р. Київський археологічний осередок наприкінці XIX – на початку XX ст. *Археологія*. 2011. № 4. С. 128–134.
11. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство: наук. журнал*. 2008. Вип 1–4. С. 120–127.
12. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-археологічне дослідження). Київ : Наукова думка, 1996. 272 с.
13. Іваницька С. Володимир Антонович як «навчитель... в житті та керівник покоління» у життєсвіті Сергія Єфремова. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 162–176. URL: www.siver-litopis.cn.ua
14. Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського. Киев : Тип. Милевского, 1898. 86 с.
15. Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Европе. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова* : Матеріали історико-археол. семінару, присвяч. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. Чернігів, 1992. С. 78–79.
16. Кіян О. І. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 489 с.
17. Клепак А. С. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський : дослідження і збереження історико-культурної спадщини. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6 (126). С. 129–136.
18. Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838 – 1899 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 20 с.
19. Корж А. А. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля села Великі Будки. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 4 (41). С. 68–74. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.04
20. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ : Інститут історії України, 2020. 1020 с.
21. Линюк Л. Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 99–103.
22. Полідович Ю. Б., Величко Є. О. Кургани скіфського часу біля с. Великі Будки у Посуллі : архівні дані та музейні колекції. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 129–143. DOI: 10.37445/adiu.2023.04.09.
23. Палієнко М. Г. Діяльність Київської археографічної комісії у контексті розвитку європейської археографії XIX – початку XX ст. *Архіви України*. 2014. № 6. С. 59–73.
24. Половнікова С. О., Коваленко О. Б. Хранителі : нариси про очільників Музею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2025. 40 с.
25. Самоквасов Д. Я. Древнее русское право : лекции. Москва : Унив. тип., 1903. VIII, 378, 56 с.

26. Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та, 1908. 616 с.
27. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва : Синодальная типография, 1916. 97 с.
28. Старенький І. О. Археологічна та пам'яткоохоронна діяльність В. Б. Антоновича на Поділлі. *Краєзнавець Хмельниччини* : наук.-краєзнав. зб. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 5. С. 117–122.
29. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII – XVIII ст. : історико-зброєзнавче дослідження. Київ : СтилоС, 2007. 368 с.
30. Тоїчкін Д. В. Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст. : проблеми атрибуції та класифікації. Київ : Ін-т історії України, 2013. 464 с.
31. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого Світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця XIX ст. *Військово-науковий вісник*. 2021. № 35. С. 238–251.
32. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури* : зб. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип. 3. С. 80–86.
33. Яценко В. Я. Монографія Д. Я. Самоквасова «Древние города России» (1873 р.) у світлі критики Ф. І. Леонтовича. *Універсум історії та археології*. 2021. Вип. 4 (29), № 1. С. 121–135. DOI: 10.15421/26210404

Ryzheva N.O. THE FORMATION OF HISTORICAL HOPOLOGY AND ITS PERSONIFICATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article explores the formation and conceptualization of historical hopology in Ukraine during the second half of the 19th and early 20th centuries. This period is characterized by a transformation from amateur antiquarianism to the laying of the foundations for military heritage studies. This process unfolded against the backdrop of a rising historical and cultural movement, the development of archaeology, and the formation of private and museum collections. The study substantiates that it was during this time that weaponry began to be regarded as a self-sufficient historical source, capable of reconstructing the technological, social, and cultural development of contemporary society. A key role in this process was played by the research synergy of D. Samokvasov, M. Biliashivskiy, and V. Antonovych, alongside the systematic patronal support of V. Tarnovskiy. Through a comprehensive analysis of written sources combined with large-scale field research, these scholars were able to verify archival data with material evidence and transform the study of military heritage artifacts into a broader socio-cultural and nation-building context within Ukrainian lands. The investigation of representative kurgan (mound) ensembles and the results of extensive archaeological excavations allowed researchers to reconstruct the evolution of warfare in direct connection with the dynamics of social stratification in Old Rus' society. Particular emphasis is placed on the scholars' use of comparative methods, contrasting weapon-making technologies with Eastern and Western models and demonstrating the high level and originality of local craftsmanship. This approach enabled the interpretation of weaponry as a key symbol of a warrior's social status. In the late 19th and early 20th centuries, the formation of private collections and museum funds became a vital factor in the institutionalization of historical hopology, creating the conditions for a scientific reconstruction of military culture and social structure in ancient Ukraine. This contributed to the accumulation of a representative source base and established the framework for a comprehensive scholarly reconstruction of the military paradigm and social stratification – a framework that remains relevant to modern academic discourse.

Keywords: hopology, archaeological sources, collections, military affairs, burials, Middle Ages, Rus', weapons, research.

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026